

УДК 821.161.2

СВОЄРІДНІСТЬ ПРОБЛЕМАТИКИ УКРАЇНСЬКОГО ХРОНОГРАФА XVI СТ.

Малинка М.М.

Київський національний університет технологій та дизайну

У статті розглядається специфіка проблематики Українського хронографа XVI ст. у контексті не тільки нашого давнього письменства, а й європейського. Автор стверджує, що значний обсяг історіографічно-літературного збірника, а також розгалуженість сюжетних ліній ускладнюють сприйняття даного твору читачем. Тому дослідження окремих проблем сприяє донесенню основного змісту Українського хронографа XVI ст., розумінню його глибини та показує нерозривний зв'язок зі світовою літературою. У роботі зосереджено увагу на злободенних релігійних і світських проблемах, що сконцентровані на співвідношенні інтелектуального і духовного, викритті зрадливого та заздрісного людського ества. Дослідник стверджує, що не останню роль відіграє і спроба сучасного прочитання одвічних проблем, котрі хвилюють людство. Це свідчить про спадкоємність і неперервність традицій в українській літературі.

Ключові слова: Відродження, Європа, проблеми, Схід, християнство, хронограф, церква.

Постановка проблеми. Реалізуючи вагомі світські і церковні просвітницькі завдання, автор Українського хронографа XVI ст. порушує проблеми (становлення християнства, військової зради, правління, батьків і дітей тощо), які хвилювали тогочасне суспільство. Це дає змогу не тільки показати, що непокоїло найбільше українців у XVI ст., а також і продемонструвати, яким чином наші проблеми перегукувалися з подібними в Європі і які шляхи вирішення шукали європейці та українці з непростих ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, наукових розвідок, які стосуються дослідження тематики, проблематики, сюжетики Українського хронографа XVI ст., незначна кількість. Проте є ґрунтовні праці, у котрих розглядається специфіка літератури даного періоду (і європейської, і української) або ж можна знайти згадки про наш історіографічно-літературний збірник. Так, саме про це йде мова у дослідженнях Е.Р. Курціуса «Європейська література і латинське середньовіччя» [2], В.Д. Литвинова «Католицька Русь: Внесок українців католицького віросповідання в духовну культуру України XVI ст.» [3], О.В. Творогова «Древнерусские хронографы» [5], В.В. Шевченка «Православно-католицька полеміка та проблеми унітності в житті Русі-України доберестейського періоду» [6].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Значний обсяг Українського хронографа XVI ст., а також розгалуженість сюжетних ліній ускладнюють сприйняття даного твору читачем. Тому дослідження окремих тем, проблем, образів сприяють донесенню основного змісту Українського хронографа XVI ст., розумінню його глибини та підкреслюють нерозривний зв'язок зі світовою літературою. Звичайно, що не останню роль відіграє і спроба сучасного прочитання одвічних проблем, котрі хвилюють людство. Це свідчить про спадкоємність і неперервність традицій у нашій літературі, а отже, робить вибір даної теми для написання розвідки актуальним.

Мета статті. Виокремити та дослідити основні проблеми церковного та світського спрямувань, котрі розглядаються в Українському хронографі XVI ст., у контексті не тільки нашого давнього письменства, а й європейського. Завдяки порів-

нянню подібності в підході та опрацюванні злободенних питань, що хвилювали українців так само, як і представників інших народів, показати європейськість нашої літератури.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до просвітницько-дидактичного спрямування жанру хронографа, вагомою в творі є проблема взаємодії освіченості людства і зубожіння суспільної моралі. Час написання даного історіографічно-літературного збірника – середина XVI ст. – припадає на складний період європейської історії, у більшій мірі це кризовий момент переходу від середньовічного теологічного мислення до новітнього людиноцентризму. Постійні війни, кров, зойки, засудження церковниками новітнього світського – все це призвело до панування в суспільстві розчарування, песимізму, зубожіння його моралі й інтелектуального потенціалу. Рух Відродження став порятунком для Європи завдяки реформуванню освітньо-наукової системи, відкриттю значної кількості навчальних закладів, до яких потяглися за знаннями, немов до джерела, звідусіль (у тому числі і з України). Однак гуманісти, піднісши людину на п'єдестал досконалості, підірвали церковні устої суспільного буття, залишаючи питання християнської моральності поза своїми пріоритетами. Це тягло людство до хаосу, перспективи самознищення. Подібну концепцію простежуємо і на сторінках українського хронографа XVI ст., яка зреалізована завдяки посиленій увазі до книги, процесу її творення, поширення в світі з одного боку, а з іншого – постійне акцентування на недосконалості і гріховності людської спільноти й архіважливій необхідності очищення. Таким чином, бачимо спробу автора даного хронікального збірника допомогти читачеві стати свідомою інтелектуальною і духовною особистістю. Ця концепція була логічним відгуком на тогочасну дійсність. Коли церковники самі погрузили в розпусті, підірвавши авторитет Божої організації на землі, а світські особи сконцентрувалися на плотському світосприйнятті. Відтак, голландський діяч-реформатор Еразм Роттердамський виступив із концепцією «порятунку». За його трактуванням, людина може досягнути щастя лише за умови одночасного розвитку і розуму, і душі [3, с. 19]. Це був вихід зі складної ситуації, рух до людиноцентризму, до досягнення людської феноме-

нальності, потужних усесторонніх обдарувань, потенціалу, але постаті не самознищенної, а облагородженої, морально наповненої.

Християнство як вселенська релігія не постала на порожньому місці, а пройшло довгий час становлення та взаємодії з поганським світосприйняттям. Історичний процес мислителі досить часто трактували з «позиції християнського провіденціалізму, згідно з яким всесвітня історія починається з біблійного створення світу, плине в часі та просторі, а в майбутньому повинна завершитися другим пришествям Христовим. За цією концепцією, держави виникали, розвивалися та гинули «з Божої руки» [7, с. 218].

Завдяки своєму гуманістичному підходові до людини та пластичності (здатності вбирати елементи етнокультури новонавернених до своєї віри народів) християнство досягнуло глобального поширення в світі. При цьому виникали глибинні протиріччя між християнським і поганським автохтонним світосприйняттям, котрі потребували нагального розв'язання. За переконанням Т.Шпідліка, всесвітнє прилучення до Христового віровчення відбувалося не як процес його пристосування до пракультури «осяяних» народів, а «краще було б говорити про поступове «втілення» божественного життя, даного Христом у Дусі, в конкретний народ, його традиції та ментальність... Йдеться про прогресивне динамічне обоженство» [6, с. 19].

Теологічне богословське вирішення цієї проблеми проходило до Середньовіччя двопланове вирішення. Спочатку дохристиянський культурний досвід трактувався як пороки. Наприклад, історія Риму, в тлумаченні Августина, поєднувалася з умістищем зла [2, с. 39-40]. Однак із часом теоретики Святого Письма відійшли від традиції повного заперечення дохристиянського досвіду. Показовою стала концепція італійського діяча Данте Аліґ'єрі, творчість якого розцінюють як перехідну від Середньовіччя до Відродження. Він відстоював раціональну необхідність вибіркового використання дохристиянського мистецько-літературного матеріалу, котрим можна (і потрібно) послуговуватися задля прогресивної ходи Христової віри [2, с. 70]. Ця його програма «дій» була на часі й закономірно знайшла своє продовження в європейській історичній, богословській і літературній думці наступних діб, зокрема в українській бароковій творчій традиції (Кирило Транквіліон-Ставровецький, Йоаникій Галатівський).

Закономірно, що редактор українського хронографа XVI ст., висвітлюючи в канві твору концепцію оповіді світової історії як руху людства від часу темряви поганства до світла Христової віри, особливої уваги надав висвітленню проблеми взаємостосунків християнства із поганством. Як теолог, він підходить до показу дохристиянського еллінського матеріалу тенденційно. В оповіданні про яблуко розбрату з так званого Троянського міфологічного циклу грецько-римські боги виступають особами наближеними більше до земних людей, аніж небожителів, як їх сприймали в часи існування Еллади. Цей своєрідний прийом зміщення донизу наочно демонструє авторську позицію: існує єдиний Бог християн, а всі інші – боввани. У такий спосіб у змісті хронографа втілюється доленосна концепція узго-

дження єврейсько-християнської та еллінсько-поганської історії, традиції, прадавнього досвіду тощо з пріоритетним схиланням перед біблійним авторитетом.

Ідейно пов'язаною з попередньою є висвітлена в хронографі проблема взаємозв'язку Христової віри з магометанством, що потрактовується в нашому тексті як повне засудження останнього. Тенденційність до арабського віровчення викликана, з одного боку, захистом канонічності християнської релігії, котра й так змушена була боротися на європейських просторах із залишками поганства, з іншого, – це ідеологічний підхід щодо засудження грізного агресора зі Сходу, від представників якого потерпала Європа. Особливо актуальною дана авторська тенденційність стала через загрозу в XIV–XVI ст. турецьких полчищ, від яких 1453 року впав оплот східного християнства Константинополь і був відкритий шлях для подальшої експансії.

Не менш гостро висвітлена в канві твору проблема єдності християнського суспільства, взаємостосунків різних гілок християнства, зокрема східної і західної, між якими з часу остаточного поділу єдиної Церкви (1054 р.) постійно точилися суперечки в питаннях віросповідання. В.В. Шевченко, висвітлюючи питання конфесійних міжособиць зазначає, що «лише така чиста любов, щира, жертвна і безсумнівно істинна любов не ділить на своїх і чужих, не віддається в полон тиранії міжетнічних пристрастей, не проводить різниці між елліном та юдеєм, а неодмінно благодворить, щедрить почуттями світлими й радісними, ятрить уяву втіхою тихою, неземною, викриває невситиме бажання жити для добра, співпрацювати у Христі задля вселенського миру й злагоди» [5, с. 18]. А Станіслав Оріховський веде мову про те, що «немає великих відмінностей у релігійних віруваннях католиків і православних; навіть у питанні про сходження Святого Духу. А саме це питання, як відомо, було основним догматичним розходженням між цими основними напрямками християнства» [1, с. 27].

Автор нашого збірника виступає прихильником візантійської позиції. З цієї причини маємо в тексті оповідання «О латинехъ...», поширений матеріал про Римських пап, де тенденційно сприймається введення католицьких канонів: органний спів, гоління бороди священнослужителями тощо [4, арк. 272].

Також засуджується й канони вірменської гілки православ'я, святі церкви якої названі еретиками, що провели своє життя в безчинствах. У цьому проглядається елементи теорій Другого Риму, за якої виключні права центральної боготранської церкви закріплювалися за греками – наступниками негідних євреїв, а всі інші вважалися відступниками (у тому числі представники київського християнства). Автор хронографа засуджує поділ єдиної церкви, через що між Константинополем і Римом виникла прірва: «и ненависть облачахуся межі собою» [4, арк. 268]; а також закликає до об'єднання християнського світу перед військовою загрозою зі Сходу. З радістю сприймаються кроки керманців православ'я і католицизму на об'єднання у боротьбі з відступниками [4, арк. 276]. Проте усе ж таки проблема взаємодії гілок християнства найбільше сконденсову-

ється на викритті байдужості одних до проблем інших. У хронографі підкреслюється ця пасивність як трагедія всього християнства. У результаті хрестових походів, благородних за своїм призначенням, відбулася міжконфесійна трагедія – завоювання за фактичного керування венеціанцями у 1204 році Константинополя, що вбило останні сподівання на об'єднання християнського світу. На прохання греків до латинян разом захищати віру від бусурменів у відповідь почули байдужість: «Глухи же ихъ слухи, оле студа! быша, слъпи же очи, иже разоряемой Елладѣ рекше Греческой странѣ, не познаша, яко разоритися имать и прочая часть благочестивыхъ» [4, арк. 273 зв.]. Це послання справедливо можна розцінювати як звертання не лише до католиків середньовічної доби, а й віруючих-наступників, у тому числі нас, сучасників. Автор хронографа (співвідносно з ідеями Шевченковим із «І мертвим, і живим...») акцентує увагу на трагічності самоїдства і байдужості, котре загрожує повним фіаско християнському світу, та, як пророк-патріот, закликає одуматися...

Наслідком байдужості християнського племені перед турецькою загрозою стала закономірна розплата – спочатку впав під копитами турецьких полчищ сербський Белград, пізніше Угорщина «с великою жалостію всего християнства» [4, арк. 333], а потім – грецький православний християнський центр Візантія.

Становлення християнської церкви, прилучення до даного віровчення нових народів проходило, як уже зазначалося, в постійній конфронтації із залишками автохтонної культури. З іншого боку, в складних умовах відбувалося вироблення постулатів даної релігії. Відсутність унормованості системи канонів християнства й одночасність прилучення до лона Божого нової «пастви» і вироблення основ Благодаті (як називає Новий Завіт перший наш митрополит-русич Іларіон) призводило до різночитань Біблійних текстів і формування різнорідної обрядовості. Саме тому особливо вагу в канві хронографа має висвітлення проблеми ересі, тобто віровідступництва, що стало підґрунтям скликання для боротьби з нею (ерессю) VII Вселенських і значної кількості помісних церковних соборів.

З метою глибинного викриття і засудження редактор нашого історіографічно-літературного збірника докладно висвітлює матеріал, пов'язаний із еретичними рухами, до числа яких потрапляє вчення чеського гуманіста Яна Гуса [4, арк. 294 зв.], який мріяв реформувати католицьку церкву за зразком ранньохристиянських громад. Він засуджував торгівлю індульгенціями, церковне землеволодіння, практику підвищення плати за обряди та інші зловживання духовенства [1, с. 13]. «У контексті тогочасної чеської ситуації цей рух водночас був антиімперський і антинімецький» [1, с. 13].

Так, «Отъ сего (Анастасія Дикорослого, що підтримував ересь Євтихієву. – М.М.) облакъ темень и буря свирѣпа и волны тяжкия корабль стрясоша православия» [4, арк. 177 зв.]. Єретичних рух тлумачиться в тексті як «злий ядъ» [4, арк. 177 зв.], її представник – «вепрь дивій» [4, арк. 175 зв.] тощо. Подібним чином повідомляється про вирішення й інших виявів ренегатства

щодо церковних канонів: суперечне ставлення до святої Трійці, особи Ісуса Христа тощо, котрі зі складними боями були вирішенні на Соборах. Особливо загострена увага автора твору на іконоборчій ересі, котру названо «тиновимъ зловѣриемъ» [4, арк. 213]. Автор ідейно вмотивовує сакральність зображення лику святих завдяки оповіданню про чудеса, які були здійснені через ікони. Наприклад, таке умотивування зустрічається в епізоді, коли задля врятування від завоювання Темиром Москви святителі принесли туди з Володимира зображення Діви Марії. Помолившись святій, за три дні були звільненні від його лихоліття. Цінним є висвітлення оповіді, що після видіння вночі архангелів, котрі схилили Костянтина Великого до хрещення Римської, а після Візантійської імперій, імператор, поглянувши на ікони, впізнав у зображеннях вісників Господніх [4, арк. 154].

Наскрізно у українському хронографі є проблема зради, що охоплює і світське, і церковне розуміння цього поняття і впроваджується як у матеріалі з поганської, так і християнської історій.

Через те, що історія представляє оповідь про споконвічний процес військових баталій, глибинною є проблема військової вірності. Уже на початку хронографа, у повісті «Олександрія», ми зустрічаємося з епізодом, коли при наступі Олександра Великого задля врятування власних життів, а основне – статків, піддані перського шейха Дарія розправилися зі своїм владикою, за що отримують заслужену кару.

Зрада Батьківщини викривається в епізоді запроданства туркам царя Стефана Сербського рідним братом Волком через жадобу влади: окрім голови одноплемінника, обіцяв половину його держави, а в разі невдачі «азъ поплению и пусту сотворю ея» [4, арк. 266].

Подібна трагедія зустрічається в тексті твору в повісті про знищення Константинополя турецьким загарбником Моафетом, коли лише два сміливці (грек Феофіл Палеолог і далматієць Іоанн Склад) виступили на захист держави-домівки, посікши багатьох бусурменів, лягли головами за неї. Інші же жителі міста як щурі намагалися винести через нишком відчинені двері набутки. Однак вони отримали заслужену Божу кару – через тисняву від масштабної втечі «патріотів» у воротах майже 800 із них або загинули, або отримали смертельну язву [4, арк. 275].

Засудження суспільної гнилої пов'язане і з проблемою людської заздрості. Так, зображено, що через заздрість і наклеп загинули друг легендарного учасника троянського походу Ахілла Паламир, славнозвісний імператор Юлій Цезар та ін.

Не оминув автор нашого історіографічно-літературного збірника і одвічної проблеми батьків і дітей, котра в творі поєднана із проблемою влади, через яку мати осліплює сина, брат піднімає меч на брата. Незважаючи на те, що в хронографі впроваджена ідея сакральності влади монарха, котра надається йому лише за Божим призначенням як благодать чи кара даному народові, що є характерною ознакою середньовічної світоглядної традиції, викривається гнилість і недосконалість людського управління. Вирішення цього вузла лихоліття вбачається лише в зміні людської влади на Божу.

Висновки і пропозиції. В Українському хронографі XVI ст. порушено злободенні релігійні і світські проблеми, що сконцентрувалися на співвідношенні інтелектуального і духовного, викритті зрадливого та заздрісного людського ества. Ґрунтовно впроваджено редактором даного хронікального збірника проблеми, пов'язані зі становленням християнства як вселенської релігії, котра постійно змушена була боротися і з елементами-залишками поганства, і з рене-

гатськими щодо канону церкви рухами, у придушенні та перемозі яких і проходив процес самоочищення церковної організації. Упроваджені в тексті споконвічні проблеми: військової зради, правління, батьків і дітей тощо, – потребують подальшого ґрунтового дослідження з метою порівняння розкриття подібних тем в європейській літературі XVI ст., щоб наочно продемонструвати вписування українського письменства у світовий контекст.

Список літератури:

1. Історія релігії в Україні / Ред. кол. А. Колодний (голова) та ін. – К.: Світ знань, 2002. – Т. 5: Протестантизм в Україні / За ред. П. Яроцького. – 424 с.
2. Курціус Ернст Роберт. Європейська література і латинське середньовіччя / Е.Р. Курціус; [Анатолій Онишко (пер. з нім.)]. – Л.: Літопис, 2007. – 752 с.
3. Литвинов В.Д. Католицька Русь: Внесок українців католицького віросповідання в духовну культуру України XVI ст.: Історико-філософський нарис / В.Д. Литвинов. – К.: Духовні скарби України, 2005. – 273 с.
4. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1914. – Т. 22. – Ч. 2: Хронограф западнорусской редакции. – 290 с.
5. Творогов О.В. Древнерусские хронографы / О.В. Творогов. – Ленинград: Наука, 1975. – 320 с.
6. Шевченко В.В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду: монографія / В.В. Шевченко. – К.: Преса України, 2002. – 416 с.
7. Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу / Т. Шпідлік; [Пер. з італ. Мар'яни Прокопович]. – Львів: Вид-во ЛБА, 1999. – 496 с.
8. Яцук Т.І. Філософія історії: навч. посіб. / Т.І. Яцук. – К.: Либідь, 2004. – 535 с.

Малинка Н.Н.

Киевский национальный университет технологий и дизайна

ОСОБЕННОСТИ ПРОБЛЕМАТИКИ УКРАИНСКОГО ХРОНОГРАФА XVI СТ.

Аннотация

В статье рассматривается специфика проблематики Украинского хронографа XVI ст. в контексте не только нашей древней литературы, а и европейской. Автор утверждает, что значительный объём историографического литературного сборника, а также витиеватость сюжетных линий усложняют восприятие произведения читателем. Поэтому исследование отдельных проблем помогает глубже понять содержание Украинского хронографа XVI ст. и показать неразрывную связь с мировой литературой. В работе сосредоточено внимание на религиозных и светских проблемах, сконцентрированных на соотношении интеллектуального и духовного. Исследователь утверждает, что не последнюю роль играет и современное прочтение вечных проблем, извечно волнующих человечество. Это свидетельствует о непрерывности традиций в украинской литературе.

Ключевые слова: Возрождение, Европа, проблемы, Восток, христианство, хронограф, церковь.

Malynka M.M.

Kyiv National University of Technologies and Design

PECULIARITY OF PROBLEMATICS OF THE UKRAINIAN CHRONOGRAPH OF THE XVITH CENTURY

Summary

The article deals with the specifics of the problems of the Ukrainian chronograph of the XVIth century in the context of not only our ancient writing but also the European one. The author claims that a significant amount of the historiographical and collected works, as well as ramified plot lines, make the reader's perception of this work difficult. Therefore, the study of individual problems promotes to the communication of the main content of the Ukrainian chronograph of the 16th century, understanding of its depth and its inextricable connection with the world literature. The paper focuses on topical religious and secular problems concentrating on the intellectual and spiritual relationship, and exposing the treacherous and envious human nature. The researcher argues that the Ukrainian Chronograph of the XVIth century exposes the problems associated with the formation of Christianity as a universal religion which constantly had to struggle with the remnants of paganism and with the renegade movements in terms of the canon of the church, in the suppression and overcoming of which the process of self-cleaning of church was carried out. The author of the article insists that the attempt of modern interpretation of eternal problems worrying humanity plays an important role. This testifies to the continuity of traditions in Ukrainian literature.

Keywords: Renaissance, Europe, problems, East, Christianity, chronograph, church.